

В. І. КАДЄЄВ

КОСТОРІЗНЕ ВИРОБНИЦТВО У ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ ХЕРСОНЕСІ (I—IV ст. н. е.)

У античному Херсонесі існувало досить розвинене косторізне виробництво. Воно постачало населенню міста різні предмети побуту, прикраси та деякі знаряддя праці. Все це свідчить про високу майстерність місцевих косторізів та про різноманітність застосовуваних ними інструментів.

Проте до цього часу ця галузь херсонеського виробництва мало ще досліджена. Тільки у статті Г. П. Іванової робиться спроба показати стан та характер косторізного виробництва у пізньоантичний час і подано опис деяких художніх виробів із кості¹.

Під час розкопок у Херсонесі зустрічаються численні відходи та напівфабрикати (обрізки кістяних стержнів рогів дрібної² та великої рогатої худоби³, заготівки з ребер⁴, трубчастих кісток⁵, астрагалів), а також готові вироби з кості й рогу, що може свідчити про місцеве виробництво по обробці кості.

Значно рідше зустрічаються відходи виробництва з рогу диких тварин. Як правило, це обрізки рогів оленя⁶ та дикої кози⁷. Надзвичайно⁸ рідке явище вироби з слонової кості у перших століттях н. е.

Крім окремих знахідок кусків кості й рога у Херсонесі, під час розкопок 1946 року в периболі оборонних стін було відкрито виробниче приміщення, де у значній кількості зустрінуті обрізки кісток і кістяних стержнів рога. На думку Н. В. П'ятишевої, в цьому приміщенні знаходилась косторізна майстерня I ст. до н. е.— I ст. н. е.⁹

Вивчення кістяних виробів свідчить, що у херсонеському косторізному виробництві сировиною служили п'ясні та плеснові кістки кінцівок рогатої худоби, рідше ребра і стегнові кістки¹⁰. Основним видом

¹ А. П. Іванова. Художественные изделия из дерева и кости, Античные города Северного Причерноморья, т. I, М.—Л., 1955.

² ДХМ, інв. № 35610, 35655, 35664, Ермітаж, інв. № X. 1908. 644.

³ ДХМ, інв. № 35655.

⁴ ДХМ, інв. № 35610, 35618.

⁵ ДХМ, інв. № 17958.

⁶ ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 32; ИАК, вып. 9. СПб., 1904, стор. 61; ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 141.

⁷ ИАК, вып. 1. СПб., 1901, стор. 47; ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 32.

⁸ Можливо, що з слонової кістки виготовлені гральні досить великих розмірів, які належать до колекції ДІМ (інв. № 25751).

⁹ Н. В. П'ятишева. Отчет о раскопках ГИМ в Херсонесе в 1946 году.— Архив ДХМ, спр. 575, арк. 4.

¹⁰ Головки стегенних кісток використовувалися для виготовлення кулястих і напівкулястих виробів.

сировини була так звана цівка (кістка великої рогатої худоби). Спочатку її старанно відбирали й потім відповідно обробляли. На це вказує збереженість та колір кістяних виробів, знахідки обрізків коло-суглобних кінцівок, відсутність пористості й тріщин на поверхні виробів, а також білий колір кістки. Для одержання кістяних виробів такої якості різьбярі повинні були використовувати зовсім свіжу кістку¹¹. Використання свіжої кістки вимагало відповідної обробки для запобігання їх загниванню та потемнінню. У процесі обробки обрізались суглоби, виймався шпик та зіскоблювалися залишки зв'язок.

Після цього кістку, для її обезжирювання, виварювали, а потім поволі просушували, запобігаючи від тріщин¹². Присутність серед херсонських кістяних виробів предметів з білої кістки, очевидно, може вказувати на застосування в процесі обробки спеціального вибілювання кісток.

Технологічний процес подальшої обробки кістки уявляється таким чином. Після попередньої її підготовки кістка розколювалась і розпильовувалась на пластини або бруски, відповідно за формою майбутнього виробу. Майстер обробляв пластину або брусок рашпілем, а потім робив розмітку. За допомогою пилки або стамески одержував контур вироблюваного предмета. Далі провадилася деталіровка ножем, пилкою, стамескою, в ході якої вирізувалися кусочки кістки і виробові надавала-ся остаточна форма. Не виключено, що кістка перед обробкою попередньо розм'якшувалася кип'ятінням у воді. Розм'якшування кістки широко застосовували різьбики нового часу¹³. Цей засіб розм'якшення слонової кістки згадується й у працях стародавніх авторів¹⁴. Після деталіровки наступала остаточна обробка виробу: свердлились отвори, наносився орнамент. Останньою операцією для нефарбованих виробів було полірування поверхні.

Іноді серед херсонських кістяних виробів зустрічаються пофарбовані предмети¹⁵. При фарбуванні кісток, застосовувалися, головним чином, червона та зелена фарби, в розчині яких виварювалися кістки¹⁶.

У косторізному виробництві використовували поряд з кісткою ще й ріг. Для того щоб відділити ріг від кістки, його вимочували у воді протягом кількох тижнів. За цей час зв'язки і м'ясо, що пов'язували ріг з стержнем, встигали згнити, і ріг порівняно легко звільнявся від кістки¹⁷. Проте, говорячи про використання в косторізному виробництві рогу, треба розмежувати випадки вживання кісткового стержня (основа рога) і самого рога (рогової оболонки). Звичайно, в археологічній літературі вважають, що використовувався кістковий стержень рога, а заготівками з рога називають обрізки стержнів¹⁸. Дійсно, в Пантікапеї¹⁹, Херсонесі²⁰ та інших античних містах знайдені вироби, що були виготовлені з кісткового стержня рогу. Однак в більшості випадків так звані «відпили рога» були відходами виробництва. Вони викидувалися після того, як з них знімалася рогова оболонка. Саме цим і пояснюється невідповідність між величезною кількістю обрізків і відпилів кісткових стержнів, знайдених у Херсонесі та інших містах, та виробами

¹¹ А. Успенский. Резьба по кости. — «Золотое руно», № 11—12, 1908, стор. 25; Б. М. Зубакин. Холмогорская резьба по кости. Архангельск, 1931, стор. 21.

¹² Б. Н. Зубакин. Вказ. праця.

¹³ С. А. Изюмова. Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси. — КСИИМК, вып. XXX. М., 1949, стор. 19.

¹⁴ Plutarch, Pericl, XII.

¹⁵ Ермітаж, інв. № X. 1913, 11; № X. 1908, 419.

¹⁶ Б. М. Зубакин. Вказ. праця, стор. 19.

¹⁷ П. А. Федоров. Выделка роговых и костяных изделий. СПб., 1903, стор. 6.

¹⁸ И. Т. Кругликова. Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантікапея в 1945—1949 гг. — МИА, № 56. М., 1957, стор. 177.

¹⁹ Там же, стор. 178.

²⁰ Див.: колекцію ДІМ, інв. № 33448.

ми з них, які порівняно рідко зустрічаються. Тільки цим можна пояснити, що відпили кісткових стержнів зустрічаються у великій кількості і бувають розсіяні по всій території поселень і міст разом з іншими відходами. Ці факти дозволяють дійти висновку, що в античних містах Північного Причорномор'я у косторізному виробництві широко використовувалася не тільки кістка, але й власне ріг. Однак через погану збереженість рога²¹ вироби з нього майже не дійшли до нашого часу.

Продукція косторізного виробництва в пізньоантичному Херсонесі подана різними предметами побуту, прикрасами, рідше — знаряддями праці. Серед предметів побуту й прикрас найбільш поширені гребені, булавки, іноді художньої роботи, стилі, піксіди, руків'я ножів та кинджалів, ложки, ручки до дитячих брязкалец, шапки, гральні кості, на-

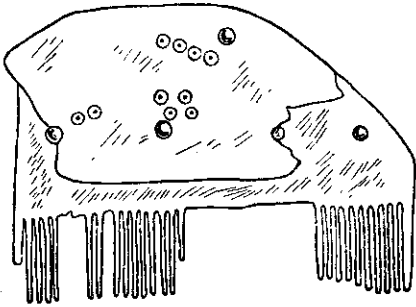

Рис. 1. Кістяний гребінь.

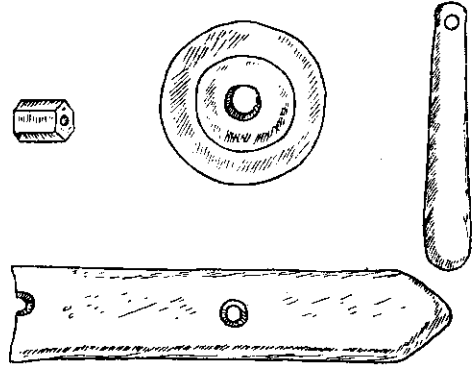

Рис. 2. Кістяні вироби з просвердленими отворами.

мистини, персні, підвіски. Зустрічаються кістяні амулети, тессери, ляльки та інше. Знаряддя праці представлені, головним чином, голками різних розмірів, веретенами, пряслицями та рашпілями.

Таким чином, вивчення виробів, напівфабрикатів та заготовок дозволило встановити застосування в процесі обробки кістки слідуючих інструментів: сокири, ножа, пилки, свердла, напилка, рашпіля, штікселя та циркуля. Крім перелічених інструментів, для виготовлення деяких виробів, безперечно, використовувався токарний верстат.

Для обробки кістки найчастіше вживали, насамперед, ніж, сокиру²², пилку. Сліди пиляння добре помітні на численних «відпилах» кісткових стержнів рогів дрібної та великої рогатої худоби, на заготівках ребер²³, на розпилених астрагалах²⁴, деяких торцях рукояток ножів²⁵. Можна простежити рівні краї, зроблені пилкою, на виробах з трубчастих кісток, торці яких після пиляння були підшліфовані²⁶. Тільки за допомогою спеціальної пилки можна було одержати зуб'я гребенів, які досить часто зустрічаються у Херсонесі (рис. 1)²⁷. Різноманітність робіт, виконаних за допомогою пилки, свідчить про використання пилки різних розмірів і конструкцій.

²¹ П. А. Федоров. Вказ. праця, стор. 7.

²² У косторізі сокира зветься косарем і застосовується для розрубання кістки при підготовці напівфабрикатів та заготовок. Див.: Б. М. Зубакін. Вказ. праця, стор. 12.

²³ ДХМ, інв. № 35610.

²⁴ Ермітаж, інв. № X. 1908. 361.

²⁵ Ермітаж, інв. № X. 1908. 658.

²⁶ Ермітаж, інв. № X. 1908. 810, 811, 812; ДХМ, інв. № 17958.

²⁷ ДІМ, інв. № 26945; Ермітаж, інв. № X. 1853. 31.

У косторізнному виробництві вживалися свердла, які мали різні діаметри. На це вказують розміри отворів (від 1 до 7 мм), просвердлених на гребенях, рукоятках ножів²⁸, брязкалець²⁹, намистинах³⁰ та інших výroбах (рис. 2).

Для первісної обробки кістяних виробів, очевидно, застосовувався рашпіль, яким обробляли поверхню перед поліруванням. Побічною вказівкою на це можуть служити численні вироби з полірованою поверхнею³¹. Виготовлялись ці рашпілі, напевне, із кості з відповідною насічкою, подібно рашпілям для обробки каменю³², які добре відомі у Херсонесі цього часу³³.

У сучасному кустарному виробництві зуб'я гребенів обов'язково після пропилювання піддаються обробці напилком для усунення слідів пилки і виведення шербин³⁴. Вивчення херсонеських гребенів показало, що на них також відсутні сліди пиляння. Це, очевидно, може свідчити про застосування напилка в процесі виготовлення кістяних гребенів. Цілком можливо, що напилки вживався при обточуванні кості по контуру виробів, як це роблять нинішні кустарі-косторізи³⁵.

Наявність тонких заглиблених рисок на херсонеських výroбах, виконаних вручну³⁶, а також на предметах токарної роботи (піксіди)³⁷ дозволяють припустити, що косторізи використовували інструмент, який зветься штікселем (шило). На практиці косторізи одержують такі риски саме таким інструментом³⁸.

Про застосування циркуля свідчать характерний орнамент, виконаний на кістяних výroбах³⁹, а також правильні концентричні кола на дінцях піксіди, шашках та ін.

Наявність точених предметів циліндричної (піксіди, рукоятки, шашки, тессери та ін.) і кулястої форми (рис. 3) дають змогу вважати, що в косторізнному виробництві використовували токарний верстат. Однак його конструкція нам невідома через відсутність відповідних даних. Ріжучим інструментом на цьому верстаті, очевидно, служили стамески й штікселі.

Вивчення інструментів і продукції дозволяє виділити два види робіт: косторізнні та токарні. Цілком можливо, що іноді ці роботи виконувалися одним майстром. Але це не виключає того, що серед різників Херсонесу могли існувати майстри, які спеціалізувалися на виробництві певних видів продукції. Найбільш імовірно, що піксіди, гребені, які користувалися великим попитом на ринку, були продукцією дрібно-товарного виробництва. На це вказують спеціалізовані інструменти, на-

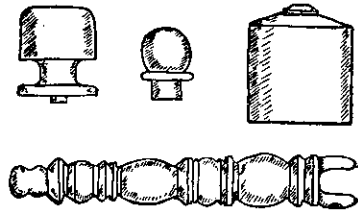

Рис. 3. Кістяні вироби токарної роботи.

²⁸ ДХМ, інв. № 18127, 22074.

²⁹ Ермітаж, інв. № Х. 1908, 658; ДХМ, інв. № 22217, 33426.

³⁰ ДІМ, інв. № 28740.

³¹ Ермітаж, інв. № Х. 1948, 155; ДХМ, інв. № 22317, 22072, 23218 та ін.

³² С. А. Семенов. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії — АП, т. VII. К., 1958.

³³ Слід відзначити, що ці знаряддя були широко розповсюджені у Херсонесі. Г. Д. Белов в одній із своїх публікацій, задовго до дослідження С. А. Семенова, вважав їх знаряддями для обробки каменю. Див.: МИА, № 34. М., 1953, стор. 195, рис. 44а.

³⁴ П. А. Федоров. Вказ. праця, стор. 24.

³⁵ Б. М. Зубакин. Холмогорская резьба по кости..., стор. 12.

³⁶ Ермітаж, інв. № Х. 1892, 56; Х. 1905, 69; Х. 1908, 43.

³⁷ Ермітаж, інв. № Х. 1895, 51; ДХМ, інв. № 3995.

³⁸ Б. М. Зубакин. Вказ. праця, стор. 13.

³⁹ ДІМ, інв. № 26945, 33081; ДХМ, інв. № 18128, 23218, 35727; Ермітаж, інв. № Х, 1913, 11.

явність токарного верстата, а також певні стійкі форми продукції, які виготовлялися в значній кількості. Наявність серед херсонських кістяних виробів багатьох художніх предметів (шпильки з рельєфними фігурками Афродіти, пластини з різним зображенням воїна, розетки та ін). дозволяє вважати, що серед різьярів були майстри-художники, які працювали на замовлення.

Таким чином, з усього сказаного можна дійти висновку, що косторізне виробництво у перших століттях н. е. мало високий рівень техніки обробки й різноманітність продукції. Однак поряд з цим слід відзначити, що косторізне ремесло у Херсонесі грало досить скромну роль по своєму значенню серед інших галузей виробництва.

В. И. КАДЕЕВ

КОСТОРЕЗНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ПОЗДНЕАНТИЧНОМ ХЕРСОНЕСЕ (I—IV вв. н. э.)

Резюме

В I—IV вв. н. э. в Херсонесе Таврическом широкое распространение получила обработка кости. В качестве сырья использовались кости домашнего скота и значительно реже — диких животных.

Следует обратить внимание на то, что в Херсонесе, как, вероятно, и в других городах Северного Причерноморья, использовался не только костный стержень, но и собственно рог (роговая оболочка).

В косторезном производстве применялись разнообразные инструменты, в том числе токарный станок. Продукция косторезов представлена предметами быта и украшениями, реже орудиями труда. Применение специализированных инструментов и устойчивые формы продукции свидетельствуют о мелкоотоварном характере косторезного производства. Однако среди косторезов были и мастера-художники, работавшие на заказ.